

Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar

Resources Affecting the Formation of Public Religion in Ottoman Period

Amine Nuriye ÇITIRIK^a

^a Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı.

e-Posta: ncitirik@hotmail.com , <http://orcid.org/0000-0003-0590-727X>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi:	09.10.2019
Kabul Tarihi:	03.11.2019
Yayın Tarihi:	27.12.2019

Özet

İslam'ın ilk yıllarından itibaren insanların toplandıkları mekânlarda ders halkaları oluşturulmuş, bu mekânlar birer yaygın eğitim kurumu olma özelliğine sahip olmuşlardır. Osmanlı döneminde de bu gelenek bozulmamış cami, tekke ve köy odası gibi insanların toplandıkları mekânlarda yaygın nitelikte din eğitimi yapılmıştır. Bu mekânlarda yapılan vaazlar yanında özellikle köy odaları ve evlerde okunan belirli kitaplar bu eğitimin temelini oluşturmuştur. Yaygın eğitim kapsamında halkın dini anlayışını belirlemede etkili olan ve o dönemlerde sıklıkla okunan bazı dini kitaplar, içerisinde doğru olmayan bilgiler barındırmıştır. Bu makalenin amacı, yaygın eğitim kapsamında halkın dini anlayışını belirlemede etkili olan ve o dönemlerde çoğunluk tarafından okunan Muhammediye, Envârü'l-Âşîkîn, Müzekki'n-Nüfûs ve Kara Davut isimli kitapları değerlendirmektir. Çalışmada bu kitaplarda yer alan özellikle Kur'an ve sünnet ile çelişen rivayetler ele alınıp incelenmiştir. Makalede, doküman incelemesi yöntemi kullanılmış, veriler içerik analizi kullanılarak değerlendirilmiştir. Halk dini bilgilerinin öğrenmede, anlamada ve hayatın merkezine almada çoğu zaman yetersiz kaldığından oluşan bu boşluğu kapatma teşebbüsleri olmuştur. Bazı tarikatların Kur'an ve sünnete birebir uymayan yanlış öğretileri, bazı batıl inanç, hurafeler ile İsrailiyyat bazen de sözlü olarak dinlenen kulaktan dolma bilgiler insanlar üzerinde etkili olmuştur. Cami ve mescitlerde veya kalabalık halk topluluğunun bulunduğu yerlerde şöhrat, para vb. farklı amaçlarla vaaz eden ve vaazlarını daima hikâyelerle süsleyen kıssacı vaizlerin anlatımları da bu boşluğu doldurma konusunda başarılı olmuş ve halkın ilgisini çekmeyi başarmıştır. Osmanlıda halkın din algısının oluşmasında medreselere kıyasla tarikatların etkisi daha belirgindir. Çünkü o dönemde okunan kitapların çoğu tasavvuf kaynaklıdır. Bu eserlerin dilinin Türkçe olması, pratik hayata yönelik olması, toplumun hayal gücü, ihtiyacı olan bilginin basit ama somut biçimde sunulması, kıssa ve rivayetlere yer verilmesi, melek, ahiret, cennet, cehennem vb. gaybi konularda tasavvufun da etkisiyle efsanevi anlatımların tercih edilmesi, bu eserlere halkın rağbetini artırmıştır. Halkın dini duygularını harekete geçiren ve halka İslami bir kimlik kazandırma amaçlı olan bu eserler, zaman zaman dinin temel prensiplerine uymayan, hayatın gerçekleri dışında hurafe temelli bir yaşayışa (kadercilik, tembellik, kadına olumsuz bakış vs.) yönelerek doğru olmayan bir din algısı oluşturma potansiyeline sahip olmuştur. O dönemde medreseden yetişen âlimler ise dili Türkçe olan, kolay anlaşılır ve halka yönelik hazırlanan alternatif eserler koyma yolunda çok başarılı olamamışlardır. Böylece bu eserler okunmuş içerisindeki bilgiler çoğunlukla sorgusuz-sualsiz benimsenmiş ve bu doğrultuda bir din anlayışı oluşmuştur. Bu eserlerin günümüzde basılıyor olması, içinde birçok yanlış ve sakıncalı bilgi bulunan bu kitapların halkımız tarafından hâlâ itibar ve ilgi gördüğünü, halk dindarlığının kaynakları arasında yer aldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaygın Eğitim, Muhammediye, Envârü'l-Âşîkîn, Müzekki'n-Nüfûs, Kara Davut.

GİRİŞ

Yaygın eğitim her yaş grubuna ve her seviyedeki insana örgün eğitim dışında verilen eğitimidir. Osmanlıda medreseler örgün eğitim mekânı iken camilerin yanında insanların bir araya gelerek sohbet ettikleri çeşitli mekânlar da yaygın din eğitimine ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı toplumunda halkın, dini yaşantılarına etkisi olan ev ve sohbet odaları, cami, tekke ve zaviyeler vb. yaygın din eğitimi kurumlarında, halkın dini anlamasına ve anlamlandırmasına yardımcı olacak halk tarafından fazlaca ilgi gören *Muhammediye*, *Envârü'l-Âşıkîn*, *Müzekki'n-Nüfûs* ve *Kara Davut* gibi kaynak eserler okutulmuştur. Osmanlı halkının çoğunlukla okuduğu bu kitaplar hangi özellikleri taşımaktadırlar? Bu kitaplar hazırlanırken dinin temel kaynakları referans noktası olarak ne ölçüde alınmıştır? Diğer kültür ve inançların bu kitaplardaki bilgilere etkisi var mıdır? Bu kitaplar o dönemde neden bu kadar revaçtaydı? Doğru bir din eğitimi konusunda ne kadar güvenilir özellikler taşırlar? Osmanlı toplumunun başucu kitabı niteliğinde olan bu eserlerin halkın din anlayışına etkisinin hangi boyutlarda olduğu çalışmamızın temel problemini oluşturmaktadır. Araştırmamızda öncelikle Osmanlıda yaygın din eğitim kurumlarına değinilecek, sonrasında bu kurumlarda halkın sıklıkla okuduğu ve günümüzde de okunan bu eserlerin inanç, ibadet, siyer ve ahlak ile ilgili konuları nasıl ele aldığı ve halkın dini anlayışını oluşturmadaki rolü yukarıdaki sorular doğrultusunda din eğitimi açısından değerlendirilecektir.

Osmanlı döneminden günümüze kadar okunmaya devam edilen bu eserler ile ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla yapılan çalışmaların başında Hatice Arpaguş'un *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları* isimli çalışması gösterilebilir. 13 kitabı değerlendiren çalışma, konuyu Kelam açısından ele almış, öncelikli olarak inanç esaslarını incelemiştir. Fatih Gümüş'ün "*Muhammediye Adlı Manzum Eserdeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirmesi*" başlıklı yüksek lisans tezi, hadis alanında yapılan bir çalışma olup konusunu XV. yy. Osmanlı Dini Edebiyatının en mühim eserlerinden birisi olan Yazıcıoğlu Muhammed'in *Muhammediye* adlı eserindeki hadislerin tahric ve değerlendirmesini teşkil etmektedir. Ahmet Akkuş'un "*Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserin Kültür Tarihimizdeki Yeri*" İslam tarihi alanında yapılan bu çalışmada ise Muhammediye'nin yaygın eğitime katkısı ve kültürel etkisi, dilinin Türkçe oluşu, nüshalarının çokluğu ile şerh ve nazireleri, musiki dünyamızdaki yeri, vakıf kayıtlarındaki konumu ile Türkistan coğrafyasındaki etkinliği değerlendirilmiştir. Ahmet Emin Seyhan'ın "*Muhammediye ve Envârü'l-Âşıkîn'de Yansıtılan Allah Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme*" ve "*Muhammediye ve Envârü'l-Âşıkîn'de Yansıtılan Peygamber Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme*", "*Envârü'l-Âşıkîn'de Bulunan Bazı Hadislerin Müslümanların Dini Anlayışlarına Etkileri Üzerine*" makaleleri ile Mürüvvet Harman'ın "*Yazıcıoğlu Mehmet'in Muhammediyesin'de Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri*" makalelerinde görüldüğü üzere konu ile ilgili farklı alanlarda, çoğunlukla da tek bir kitap üzerinde yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Konuyla ilgili Din Eğitimi alanında yapılmış bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Osmanlı'da yaygın din eğitimi kurumlarında, halkın dini anlamasına ve anlamlandırmasına yardımcı olan ve o dönemde fazlaca ilgi gören *Muhammediye*, *Envârü'l-*

Âşıkîn, Müzekki'n-Nüfûs ve Kara Davut gibi eserlerin incelendiği bu çalışmada, doküman incelemesi yöntemi kullanılmış, veriler içerik analizi kullanılarak değerlendirilmiştir.

Araştırılmak istenen konu hakkında bilgiye ulaşmayı sağlayan her türlü yazılı materyale doküman adı verilir.¹ Dokümanların önem derecesi ve veri kaynağı olarak kullanılabilmesi ise araştırma problemi ile yakından ilgilidir. Doküman incelemesi, belirli aşamalardan oluşur. Dokümana ulaşma, okuma, anlama, not alma, değerlendirme bu aşamalar arasında zikredilebilir.² İçerik analizi yazılı ve sözlü materyallerin sistematik bir analizidir.³ İçerik analizinde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır.⁴

Makalede *Muhammediye, Envârü'l-Âşıkîn, Müzekki'n-Nüfûs ve Kara Davut* isimli kaynak kitapların günümüzde mevcut olan baskıları veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu kapsamda inceleme konusu olan kitaplar günümüzde mevcut olan baskılarından okunarak halkın dini anlayışının oluşmasında özellikle yanlış algılara sebebiyet veren rivayetler seçilerek inanç, ibadet, siyer ve ahlak olmak üzere dört kategoride ele alınıp din eğitimi açısından değerlendirilmiştir. Böylelikle günümüzde de okudukları gerçeğinden yola çıkarak bu eserlerin Türk halkının dini düşünce tarzının oluşmasında etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu etkinin ne dereceye kadar olduğu ise araştırmaya değer olduğu için bu konuda farkındalık oluşturulmaya çalışılmıştır.

1.OSMANLI'DA YAYGIN DİN EĞİTİM KURUMLARI

Osmanlı yaygın eğitim geleneğinde mekânın çok önemli olmadığı, insanların toplu bulunduğu veya toplanabileceği her yerin ders ve sohbet halkası olduğu görülmektedir. Kendi kendine eğitim, hocasız eğitim, mektepsiz münevver diye tabir edilen yerlerin Osmanlı devletinin eğitim hayatında önemli bir konumu olduğu görülmektedir.⁵ İnsanların yaygın eğitimde bir araya gelerek toplandığı mekânların başında ev ve oda sohbetleri, cami, tekke ve zaviyeler, kütüphaneler, köy odaları gelmektedir.

1.1 Ev ve Oda Sohbetleri

Geleneksel Osmanlı toplum hayatında şifahi kültürün ve sohbetin özel bir yeri vardır. Özellikle kış günlerinde evlerin misafir ağırlamaya tahsis edilmiş odalarında değişik kitapları okumak üzere sohbet toplantıları yapılmıştır. Bu sohbetlerde okunan kitapların başında *Ahmediye (Envârü'l-Âşıkîn), Muhammediye, Kara Davut ve Müzekki'n-Nüfûs* gibi eserler gelmektedir.⁶

1.2 Cami

Müezzinin okuduğu ezanla güne başlayan Osmanlı toplumunda cami, hayatın çevresinde şekillendiği, kültürel ve sosyal ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı bir merkez

¹ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem Teknik Ve İlkeler* (Ankara: Pegem Akademi,2013),217.

² Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin,2006),187-201.

³ Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem Teknik Ve İlkeler*,220.

⁴ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*,227.

⁵ Hatice K Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları* (İstanbul: İfav,2015),82.

⁶ Arpağuş. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*,83.

durumundaydı.⁷ Esas itibarıyla Müslümanların ibadetine ayrılan cami aynı zamanda yaygın eğitim kurumuydu. Osmanlı idaresinde mülki, beledi ve adli teşkilatın ilk basamağını oluşturan mahallelerin idaresinden cami görevlisi imamlar sorumluydu.⁸ İmamların vazifeleri din işleri ile sınırlı değildi. Mahallenin düzeni, asayiş gibi kadıların yerine getirmesi gereken birçok işte kadıların doğal yardımcılardı. Ölüm, defin, doğum kayıtları, nikâh akdi vb. işlemler imamlar tarafından yürütülürdü. Muhtar ve mahallenin ileri gelenleriyle fırınlarda ekmeklerin kontrolleri ve sahtekârlıkların önlenmesi gibi işler yanında, resmi soruşturmaların ve hazırlanan resmi belgelerin imza ve mühür sahipleri içerisinde yer almak gibi bir dizi sorumlulukları vardı.⁹

Camilerde eğitim-öğretim söz konusu olduğu vakit özellikle ücretleri vakıflarca ödenen ve vaaz etmekle görevli bulunan vâizlerden bahsetmek gerekir.¹⁰ Osmanlı vâizleri, medreseden yetişmekteydi. Sadece vakit namazlarının kılındığı yerler olan mescitlerde vâiz kadrosu bulunurdu. Vâizler haftanın değişik günlerinde vakit namazlarından sonra görev yaparlardı. Mescidlere minber eklenip camiye dönüştüğünde ise Cuma vaizi tayini yapılırdı.¹¹ İstanbul'da cuma namazı kılınan camilerde (selâtin camileri) "kürsü şeyhi, selâtin şeyhi, zeyl meşihati" ya da "cuma vâizi" adıyla görevlendirilen vâizler, Arapça okunan hutbelerde yer verilen konular yanında diğer dinî hususlarda namazdan sonra halka nasihat etmişlerdir.¹² Hutbeler, Osmanlı'nın kuruluşundan, son dönemine kadar hep Arapça okunmuştur. Çünkü hutbe, dini bilginin insanlara ulaştırılma vasıtası olarak değil, Cuma namazının bir şartının yerine getirilmesi olarak görülüyordu. Bundan dolayı, yaygın din eğitiminin bir parçası olan hutbelerden yeterli ölçüde yararlanılamamıştır.¹³

Medreselerde gelenek haline gelen "cerre çıkma" Recep Şaban ve Ramazan aylarına özel bir uygulamaydı. Medrese talebeleri, bu aylarda ülkenin çeşitli yerlerine dağılarak gittikleri yerlerdeki camilerde imam-hatiplik ve vâizlik görevlerini yerine getirirlerdi. Cerr, talebeye okulda öğrendiği teorik bilgileri uygulama imkânı verirdi. Cerri, modern eğitim sistemlerinin çok önem verdikleri staja benzetebiliriz.¹⁴ Cerre çıkan öğrenciler camide halka vaaz ve nasihatte bulunmuşlar, teravîh namazından sonra *Muhammediye*, *Envârü'l-Âşîkîn* vb. kitapları okumuşlardır.¹⁵

Halkın yaygın din eğitimine büyük etkisi olan vâizlerin ilerleyen zamanlarda bilgi ve donanım bakımından yetersizlikleri gözlemlenince nitelikli vaizlerin yetiştirilmesi amacıyla 1912' de Medresetü'l-Vâizîn adıyla bir medrese açılmıştır. Ancak büyük ümitlerle açılan bu medrese ilk iki yıl içinde pek başarı gösterememiş ve Medresetü'l-Eimme-i ve'l Huteba (İmam

⁷ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 253.

⁸ Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* (İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936), 103.

⁹ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü* (İstanbul: TATAV, 2001), 6-10.

¹⁰ Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 218-219.

¹¹ Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Vaizlik* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2016), 27.

¹² Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları" *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (2016): 37.

¹³ Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler." *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008): 379.

¹⁴ Recai Doğan, "Yaygın Din Eğitimi Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vaizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış", *Dini Araştırmalar* 1/3 (Ocak- Nisan 1999): 257-271.

¹⁵ Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 88.

Hatip yetiştirmek için açılan) ile Medresetü'l İrşad adı altında birleştirilmiş o da bir süre sonra kapanmıştır.¹⁶ Bu durum din görevlilerinin yetiştirilmesi konusunda yeni arayışlar içerisine girilmesi din eğitim ve öğretimine önem verildiğinin göstergesi olduğu gibi medreselerin mevcut yapısının, içinde bulunduğu dönemdeki ve toplumdaki gelişmeler karşısında yeterli olmadığını kabul edilmesinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁷

1.3 Tekke ve Zaviyeler

Farsça dayanma, dayanacak yer anlamına gelen tekke kelimesinden bozma tekke (ç. tekâyâ), tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, ibadet icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Zaviye, hangâh, dergâh, asitane kavramları yaklaşık aynı manayı ifade etse de¹⁸ özellikle sosyal müesseselerin en olgun çağını yaşadığı XVI. yüzyıldan başlayarak hangâh, tekke, dergâh ve asitane terimleri arasında çoğu defa şekille, teşkilatla, büyüklük küçüklük ile ilgili birtakım nüanslar ortaya çıkmıştır. Mesela zaviye, köy ve şehirlerdeki küçük tekkeler için kullanılırken, hangâh tarikatların merkez zaviyesi olup içinde tarikatın kurucusunun türbesi de bulunan büyük binalar için kullanılmıştır. Tekke şehir ve kasabalarda hangâhtan biraz küçük zaviyelere denirken asitane ve dergâh özellikle Mevlevilerin zaviyeleri için kullanılır olmuştur.¹⁹

Tekkeler, tasavvuf düşüncesinin, anlayışının ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka sunulduğu yerdir.²⁰ Her tarikatın kendine ait bir zaviyesi vardı. Çeşitli tarikatlara mensup dervişler uğradıkları yerlerde çoğunlukla da kendi tarikatlarına ait zaviyelerde kalırlardı. Türk, Arap, İranlı hatta Hintli vb. farklı coğrafyalardan, millet ve kültürlerden insanlara rastlamanın mümkün olduğu tekkeler haber, bilgi ve kültür alışverişinin gerçekleştiği mekânlar olmuştur.²¹ Tekkeler, tarikatların kendilerine ait ibadet zikir ve ibadetlerini yaptıkları yerler olmanın yanı sıra okul, tedavi ve yardımlaşma müesseseleri, yolcular için misafirhane, spor kulübü, gibi faaliyet gösteren kurumlar olmuşlardır.²² Zaviyelerde yapılan ibadetler heyecanı doyurucu ve gereğinde musiki eşliğinde yapılan özel zikirler halk için zevk vericiydi. Medresenin ağır ilmi havası yerine evliya türbelerine, menkıbelerine ve kerametlerine bağlanmak halk için daha çekici ve kolaydı. Şeyh ve dervişlerin yazdığı keramet hikâyeleriyle dolu ahlak ve din alanındaki manzum eserler ulemanın külfetli ve ağır bir üslupla yazdığı çoğu Arapça şerh ve taliklerden daha çok okuyucu ve dinleyici buluyordu.²³

1.4 Kütüphane

Osmanlı devletinde ilk medrese Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulmuş olup ilk kütüphanenin kimin tarafından ve hangi tarihte tesis edildiği bilinmemektedir. Yıldırım Beyazıt devrinde (1389-1403) yapılan birkaç medresede kütüphane bulunduğunu bazı arşiv

¹⁶ Mehmet Faruk Bayraktar, *Türkiye'de Vaizlik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları,1997),49-50.

¹⁷ Zengin, "Osmanlılarda II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları",40.

¹⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 3 (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1993),445.

¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar* (İstanbul: Timaş,2011),189.

²⁰ Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekke Ve Zaviyeler* (İstanbul: Dergâh,2017),41.

²¹ Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*,221.

²² İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet/Tekke Münasebetleri* (Ankara: Seha Neşriyat,1989),85.

²³ Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*,225.

belgelerinden öğreniyoruz. Vakfiyesi olan ilk vakıf kütüphanesi Edirne II. Murat darul-hadisi (1435), Bursa Umur bey Cami (1440), Üsküp İshak Bey Medresesi (1445) kütüphaneleridir. Vakıf kütüphanelerinin İstanbul'da kurulan medreselerde medresenin ayrılmaz bir unsuru haline gelişi ancak XV. asrın sonlarında gerçekleşebilmiştir. XVII. asrın başlarında ise kütüphaneler hükümet merkezinden diğer şehirlere yayılmaya başlamıştır. I. Abdülhamid devrinde İstanbul'daki müstakil kütüphanelere paralel olarak Anadolu'da da aynı türden kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır.²⁴ Osmanlılarda, kütüphaneler hem kültürün bir parçası hem de oluşan kültürü aktaran ve gelişmesini sağlayan kurumlar olarak varlıklarını devam ettirmişler, kuruldukları tarihten itibaren de bilimsel yaşamın en büyük destekçileri olmuşlardır.²⁵

1.5 Köy Odaları

İhtiyaca göre şekillenen, gelişmeye açık olan ve çoğunlukla da ortak amaç etrafında birleşen köy odaları, yaygın eğitimde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Köy odasının en önemli işlevi köy halkının bir araya gelerek çay içip sohbet ettiği, zaman zaman kitap okuduğu, üç aylarda mukabele (hatim) okudukları, cemaatle namaz kıldıkları veya birlikte camiye gittikleri bir mekân olmasıydı. Yaz aylarında namaz kılmayanlar veya büyük ölçüde aksatanlar oda cemaati ile birlikte namazlarını düzenli kılmaya başlardı. Özellikle uzun gecelerde yatsı namazından *Siret*, *Ahmediye*, *Muhammediye* gibi etkili, sürükleyici halk kitapları okunurdu.²⁶ Yanı sıra, köye çeşitli sebeplerle uğrayan yolcuların ihtiyaçlarının karşılandığı, köy halkının düğün, bayram kutlamaları, cenaze törenleri, asker uğurlama, gibi sosyal ve kültürel amaçlarla bir araya geldiği sivil mimari örnekleriydi.²⁷

2. OSMANLI DÖNEMİ DİNİ İÇERİKLİ MEŞHUR HALK KİTAPLARI

Osmanlıda, dili Türkçe, sade ve anlaşılır bir dille yazılan kitapların başında temel dini bilgilerin yer aldığı ilmihal kitapları, kıssa, efsane hikâyeye, menkıbe ve nükteye dayalı anlatım tarzı ile tasavvuf kitapları, dua kitapları, vaaz kitapları vb. yer alır. Davranış bilgisi anlamına gelen ilmihal, İslam dininin itikat, ibadet ve ahlak alanına ait temel dini bilgilerini içeren kitaptır. İçerdiği bilgiler açısından halkın dini temel başvuru kitapları arasında yer alan ilmihaller arasında en eski ve meşhur olanlarından birisi *Mızraklı İlmihaldir*.²⁸ Çalışmamızda, ilmihaller değil, şifahi gelenek içinde yer alan ve tasavvufi kaynaklı olan kitaplar esas alınmıştır. Genellikle İslam'ın temel kaynaklarına dayalı güvenilir ve doğru bilgi içermeyen, pratik faydayı amaçlayarak halkın duygularına seslenen ve dinî coşkuya ehemmiyet veren bu kitapların bir bölümü, halkın eğitimini üstlenmiştir. Aşağıda hakkında bilgi verdiğimiz kitaplar bu ortak özelliklerinden dolayı tercih sebebimiz olmuştur.

2.1 Muhammediye

Muhammediye'nin yazarı olan Mehmet Bican XV. yüzyıl Osmanlı din, kültür ve tasavvuf

²⁴İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (İstanbul: Timaş Yayınları,2015),492-495.

²⁵ Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 / 19 (Şubat 2006): 53-78.

²⁶ Cebeci, "Din Eğitimi Açısından Dini Yaşantıların Gelenekleştirilmesi", 75-98.

²⁷ Mustafa Bulut, "Sivas İlbeyli Köy Odaları", *MUTAD*, 4/1 (2017): 13-31.

²⁸ Osman Güman, *Tanzimattan Cumhuriyete İlmihal Literatürü (1839-1022)*, Osmanlıda Fıkıh ve Hukuk, Ed. Süleyman Kaya ve Haşim Şahin (İstanbul: Mahya,2017),51.

hayatının önemli şahsiyetlerindedir. Gelibolu'da yaşamış ve aynı yerde vefat etmiştir.²⁹ Manevî ilimlerin yanı sıra zahirî ilimleri de öğrenen Yazıcıoğlu, zamanın üstatları ve ilim merkezleriyle sıkı münasebette bulunmuştur. Daha sonra Hacı Bayram-ı Veli'ye intisap etmiştir.³⁰ *Muhammediye* mevlit gibi topluluk içinde okunan bir eserdir. Samimi ve halkın anlayacağı bir dille yazılmıştır. Olayların hikâye üslubuyla anlatılması, kıyamet alametleri, Deccalın çıkışı, Yecüc Mecüc, Dabbetül Arz gibi halkın merak ettiği konuların anlatılması eserin yaygın olarak okutulmasında etkili olmuştur.³¹

Muhammediye'de konuların yanı sıra resimlere yer verilmesi eserin halk üzerindeki tesirini artırmıştır. Özellikle cennet, cehennem, kürsi, Uhut, Hendek, vb. hem bu dünya hem de diğer dünya ile ilgili konulara ait resimlerinde esere eklenmesi bu tesirin ve popülerliğin artmasında etkili olmuştur.³² *Muhammediye*; yaratılış, Hz. Peygamberin doğumu, hayatı, savaşları, mucizeleri ve yakınları ve kıyamet alametleri, ahiret hayatı ve hususiyetleri olmak üzere üç ana bölümden oluşmuştur.³³

2.2 Envârü'l-Âşıkîn

Yazıcıoğlu Mehmet Bican'ın kardeşi olan Ahmet Bican 15.asırda yaşamış bir Müslüman-Türk mutasavvıfıdır. Hacı Bayram-ı Veli'nin mürididir.³⁴ *Envârü'l-Âşıkîn*, Mehmet Bican'ın *Meğaribüz'z-Zaman* adlı eserinin nesre çevrilmesinden ibarettir. Bu bakımdan eserde yer alan konular, *Muhammediye* ile hemen hemen aynıdır. Buna rağmen halk arasında bu iki eser farklı eserler olarak kabul edilmiştir. Bunda eserlerin tertibindeki tercihler, manzum ve mensur olmaları ve içerikteki bazı eklemeler de etkili olmuştur. *Envârü'l-Âşıkîn*'de dini ve tasavvufi konular ayet ve hadislerle açıklanırken öğüt verici hikâyelere de yer verilmiştir. Halk arasında bu kadar etkili olmasında konuların hikâye olarak anlatımı da etkili olmuştur. Genellikle üç aylarda cerre çıkan medrese talebeleri tarafından teravîh namazı kılındıktan sonra, hazır bulunan topluluklara okunmuş ve başucu kitabı olma özelliğini yıllarca muhafaza etmiştir.³⁵

2.3 Müzekki'n-Nüfûs

Eşrefoğlu Rumi'nin (öl.1469) *Müzekki'n-Nüfûs* adlı eseri ilk dönemlerde yazılan tasavvufi ahlakî konu alan önemli halk kitaplarından. Halkın kolayca anlayabileceği dini hikâyelere yer vermesi, yaygın olarak okunmasında etkili olmuştur. Kitabın birinci bölümünde dünya sevgisi ve zararları üzerinde durularak nefis-i emmarenin nitelikleri anlatılmış tevekkül ve sabır konularına değinilmiştir. İkinci bölümde gönül terbiyesi, mürşid-i kâmilin âdâbı ve meşayih gibi konular üzerinde durulmuştur.³⁶

²⁹ Ahmet Akkuş, "Yazıcıoğlu Muhammet ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri" (yüksek lisans tezi, Rize Üniversitesi, 2010),21.

³⁰ Ferhunde Göze Aslantaş, "Yazıcıoğlu Mehmet 'in Muhammediye' si Üzerinde Dil Bilgisi Çalışması İnceleme-Metin-İndeks, 41b - 80a Yaprakları" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi,2007),7.

³¹ Ali Fuat Bikan, *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kurtuluş Döneminde Telif ve Tercüme* (İstanbul: İletişim,2018),191.

³² Mürüvet Harman, "Yazıcıoğlu Mehmet'in Muhammediye'sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri" *Mukaddime* 5/1(2014):110.

³³ Fatih Gümüş, " 'Muhammediye' Adlı Manzum Eserdeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirmesi" (yüksek lisans tezi, Rize Üniversitesi, 2011),17-20.

³⁴Yazıcıoğlu Ahmet Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, haz. Mahmut Serdaroğlu ve Lütfi Aydın. (İstanbul: Çelik Yayınları),5.

³⁵ Seyhan, "Muhammediye ve Envarü'l-Âşıkîn'da Yansıtılan Allah Tasavvuru Üzerine Bir değerlendirme",55-82.

³⁶ Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynaklar*,34; Bilkan, *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kurtuluş Döneminde Telif ve Tercüme*,198.

2.4 Kara Davut

Faslı Şeyh Cezûlî'nin yazdığı dua kitabı olan *Delâil-i Hayrat* kitabının şerhini yazan ve Kara Davut olarak bilinen yazar (öl.948/1541) İzmit doğumludur ve Bursa'da vefat etmiştir. Kara Davut, *Delâil-i Hayrât Şerhinde* salavatların aktarımı sırasında değişik konuları birbirinden farklı kıssa ve tasavvufi menkıbelerle desteklediği için bu kitap bir dua kitabı değil de ahlak, nasihat ve siyer konularının işlendiği ayrı bir telif eser niteliği kazanmıştır. İşlenen konular arasında haftanın farklı günlerinde okunacak salavatlar, Hz. Peygamber'in hayatı, Kâbe, cennet-cehennem, besmele vb. başlıklar bulunmaktadır.³⁷ Kitabın en önemli özelliği, tasvirlerde ve menkıbelerle dolu anlatımlarda halkın duygularına ve hayal dünyasına hitap edecek bir üslûbun kullanılmasıdır.³⁸

3. KİTAPLARDA YER VERİLEN İNANÇLA İLGİLİ BİLGİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1 Allah İnancı

İnanç, iman ve ilim kavramları birbirinden farklı anlamlar içerse de birbiri ile ilintili bir süreci ifade etmektedirler. Özcan'a göre iman; ilgi, şüphe, zan inanç, bilgi süreçlerinin nihayetinde elde edilen ve inananın bütün varlığını etkileyen ve hayatının her alanında onun düşüncesine ve fiillerine şekil veren bir güçtür.³⁹ Yeşilyurt'a göre ise iman, ilgi ile başlayıp sırasıyla kuşku, inanç ve bilgi aşamalarından geçen ve sonuçta da bunların hepsinin ötesinde olan veya hepsini aşan bir süreçtir. Bu nedenle bir anlamda iman, bir kesinliğe ulaşma yolunda girilen araştırmada erişilen son nokta ve son yargıdır.⁴⁰ İnsana dünyada yön verecek ve ahirette de kurtuluşa ulaştıracak olan şart Kur'an-ı Kerim ve hadislerin ifadesiyle iman esaslarıdır. Amentü başlığı altında toplanan iman esaslarının başında da Allah'a iman gelir. İnsanın hakkında bilgi sahibi olmadığı bir varlığa bağlanması söz konusu olamaz. İnsanların zihninde ve gönlünde doğru bir Allah tasavvurunun oluşması ve bunun sonucunda O'na karşı vazifelerini yerine getirmesi için Allah Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygamber de hadislerinde Allah'ın isimlerinden, sıfatlarından ve fiillerinden bahsetmiştir. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde ifade edilen iman esasları ile ilgili verilen bilgileri bu kitaplardaki iman esasları konularında verilen bilgiler ile karşılaştırdığımızda ilgili kitaplarda Kuran ve hadislerde yer almayan bir takım yanlış anlaşılmaya sebep olabilecek bilgilere yer verildiği görülmektedir. Verilen bu bilgilerin kaynağının olmaması da önemli bir eksikliktir. Örneğin "Allah'ın Hz. Âdem'den özür dileyeceği,⁴¹ Hz. Peygamber'in cenaze namazını ilk olarak Allah'ın kıldırması,⁴² kıyamet gününde Allah'ın kullarına Tâhâ ve Yasin süresini okuyacağı"⁴³ belirtilmektedir. Hata yapan, hatasından dolayı insandan özür dileyen, Kur'an okuyan ve namaz kılan bir Allah tasvirinin yapıldığı bu bilgiler, İslam'ın Allah inancı ile örtüşmemektedir.

"Hz. Fatma'nın eceli gelince canını almak için Azrail geldi. Sana canımı vermem bunun

³⁷ Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*,36; Kara Davut, *Delail-i hayrat Şerhi*, çev. Faruk Gürtunca (İstanbul: Huzur Yayın dağıtım,2012),7.

³⁸ "Kara Davut," *İslam Ansiklopedisi*, erişim 15 ağustos, 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kara-davud>.

³⁹ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman* (İstanbul: İFAV,2016),87-114.

⁴⁰ Temel Yeşilyurt, "Kuşkuyu Dışlayıcı Bir süreç Olarak İman" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5,553.

⁴¹ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,514.

⁴² Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,314.

⁴³ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,410.

çaresi yok dedi. Azrail de Resulullah'ın canını da ben aldım dedi. Hz. Fatma o ümmet içindi. Buna aldanma dedi. Hz. Fatma: “Ya Rabbi ilk defa can verdiğinde arada Azrail gibi bir vasıta yoktu. Şimdi ise senin huzuruna varacağım. Neden Azrail aracı olsun da canımı almak için darağacı kursun? Hz. Fatma böyle deyip canını Allah'a teslim etti. Azrail ise aracılık ederken arkasından baka kaldı.”⁴⁴ Allah'ın Hz. Fatma'nın canını bizzat kendisinin aldığını ima eden bu rivayet, İslam inancına tamamen aykırıdır.

Allah sevmeye ve hürmet edilmeye en layık olandır. “İman edenler her şeyden daha çok Allah'ı severler”⁴⁵ ayetinin de ifade ettiği gibi bazı ayetlerde ve hadislerde müminlerin Allah sevgisinin her şeyin üzerinde olması gerektiği bildirilmektedir. İnsan Allah'a olan sevgisini inanmakla, Allah'ın emirlerini yerine getirmekle ve yasaklarından kaçınmakla gösterir. Yani kulun söz, fiil ve davranışlarında Allah sevgisinin tezahürü ortaya çıkar. Kur'an Allah sevgisinin nasıl olması gerektiğini bize bildirir.⁴⁶ “Yaratılanı severiz yaratandan ötürü” düsturu ve Allahtan başka her şeyin sevgisinde temel ölçü olan “Allah sever gibi sevmek değil, Allah için sevmek” prensibini yaşayarak bize gösteren Peygamberimiz olmasına rağmen aşağıda belirtilen rivayetin nasıl yanlış yönlendirmelerle dolu olduğunu görebiliriz.

“Hz. Peygamber torunlarını sevdiği sırada Cebrail elinde kara, sarı, kırmızı şalvar olduğu halde gelir ve:

-Allah Teâlâ selam eder ve buyurur ki: Benim sevgimin karşısında torunlarını öpmen sana yakışır mı? Benim aşkım benden başka hiç kimseyi sevmemeni gerektirir. Bu kara donu giy bu yas ve matem donudur. Sarı donu da Hasan' a giydir. Onun ağzından öptüğün için ağzı ile zehir içip ölecektir. Kırmızı donu da Hüseyin'e giydir. Çünkü boynundan vurulup kızıl kana bulanacaktır”⁴⁷

Örneklerde görüldüğü üzere Allah inancı konusundaki rivayetler sağlam zemine oturtulmamıştır. Çoğu zaman halkın anlaması kaygısıyla yazılan bu eserlerde çoğunlukla kaynağı Kuran ve sünnet olmayan rivayetlere yer verilmiştir. Tıpkı bir insan gibi kızan, kıskanan, gerektiğinde tehdit eden hatta sorgulanabilen bir Allah inancı düşüncesinin oluşmasına yol açılmıştır.

3.2 Ahiret İnancı

Mahşerde herkesin durumuna göre dirileceğini anlatmak için, “sarhoş kadehi elinde şarap testisi boynunda”, “çalgıcının çalgısını utancından yere atarak haşrolacağı” bilgisinin verilmesi, “sırat üzerinde yedi karakolun olacağı”, Hz. Peygamber'e atfedilen “ben ve ümmetim cennete girip her taraf dolmadıkça cennet diğer peygamberlere haramdır” sözü, “fakirler cennete beş yüz yıl önce girecekler” ifadesi, azap çeşitleri olarak “faiz yiyenlerin ayaklarından asılacağı”, “helal haram demeden yiyenlerin domuz suretine dönüşeceği”⁴⁸ yer verilen bilgilerden bazılarıdır. Bu eserlerin genel özelliği Kıyamet, hesap, mizan, amel defteri, sırat, cennet cehennem, huri, ruyetullah,⁴⁹ gibi gaybi konular üzerinde detaylı olarak durulmuş

⁴⁴ Muhammed Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, haz. Abdülvahab Öztürk. (İstanbul: Çelik Yayınları,2005), 546.

⁴⁵ Bakara,2/165.

⁴⁶ Tevbe,9/24.

⁴⁷ Bican, *Envârü'l-Âşikin*,325.

⁴⁸ Yazıcıoğlu, *Muhammediye* 610-780.

⁴⁹ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 599-694;727-1037.

olması ve gaybi konularda basit, anlaşılabilir somut misaller vermesidir. Somuttan soyuta anlatım yöntemi kullanılarak halkın anlayacağı şekilde izah edilen bilgilerin sahlılığı ciddi sıkıntılar içermektedir. Kur'an'ın ahiret hayatı ile ilgili konuların anlatımında takip ettiği metot salt sevgi veya korku merkezli bir yaklaşım değil, sevgi-korku dengesini temel alan bir yaklaşımdır. Fakat detaylı incelemelerde görülmektedir ki bu kitaplarda sevgi ve korku unsuru abartılı bir şekilde kullanılmış, belli başlı amellerin yapılması ya da yapılmamasını temine yönelik müeyyideler üzerinde durulmuştur.

3.3 Kader İnancı

Halkın okuduğu bu kitaplarda genel olarak Kadere boyun eğme şeklinde cebri bir kader anlayışı sergilenmektedir. “Cenabı Hak Âdem'in arkasını sığayınca Âdem'in bazı zürriyetini çıkarttı. Bunları cennet için yarattım dedi. Allah tekrar sığadı ruhların kalanını çıkardı. Bunları da cehennemlik olarak yarattım. Bunlar cehennem ameli işlerler buyurdu.”⁵⁰ “Allah Levh-i Mahfuza günde üç yüz altmış defa bakar. Mahlûkatın yazgısı ile ilgili olarak kimini siler kimini yerinde bırakır.”⁵¹ Örnekte görüldüğü üzere kişinin kendi eğilimini, davranışını ve iradesini yok sayan, başa gelen her şeyi Allah'ın takdiri olarak görüp sorumluluk almaktan kaçmasına neden olan, hatalarını sorgulamasına imkân tanımayan yanlış bir kader anlayışının İslâm'ın temel esasları ile bağdaşmadığı açıktır. Böyle bir kader anlayışı, insan sorumluluğunu ortadan kaldıran bir bilgiyi içermektedir.

3.4 Peygamber İnancı

Peygamberlerle ilgili aktarılan rivayetlerin genelinde son peygamber Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstün olduğu vurgusuna yer verilmiştir. Allah insanlara doğru yolu göstermek için peygamberler göndermiştir. Peygamberlere iman meselesi iman esasları arasındadır.⁵² Kuran bazı peygamberlerin kıssalarından ve onların mücadelelerinden bahseder. Ayrıca Kuran'da peygamberlere verilen özelliklerden de bahsedilir. Allah bazı peygamberlere daha fazla özellik verdiği için aralarında üstünlük farkı olduğunu açıklamıştır.⁵³ Peygamberlerin bazısının diğerlerinden üstün olması kişisel özellikleri ve peygamberlik görevi bakımından olmayıp onlara verilen bazı mucizeler ve ilahi lütuflar bakımındandır. Allah'ın “seni yakîn ve sıdkınla, güzel ahlakınla insanlara merhamet cömertlik ve ihsanıyla diğer peygamberlere üstün kıldım”⁵⁴ rivayeti peygamberin kişiliğinin diğer peygamberlerin kişiliğinden üstün olduğu bilgisi içermektedir.

“Kıyamet günü Hz. Muhammed Cebrail'e kendi ümmetinin durumunu soracak Cebrail de “sen ümmetin için hiç tasalanma... Şu bir gerçektir ki sen ve ümmetin cennete girmedikçe diğer ümmetlerin cennete girmeleri haramdır.”⁵⁵ karşılığını verecektir.” Hz. Muhammed'in diğer peygamberlere üstünlüğünü ifade eden bu rivayetlerin tercih edilmesi olumsuz bir algının oluşmasına yol açabileceği gibi peygamber kavramının ifade ettiği anlamın tam olarak anlaşılmasına da sebep olmuştur.

⁵⁰ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 210,

⁵¹ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*,58.

⁵² Bakara,2/285.

⁵³ Bakara,2/253.

⁵⁴ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*,340; Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 266.

⁵⁵ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*,508.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Asiye'den, Hz. Mûsâ'nın dünyaya geldikten sonra Firavunun sarayına intikalinde oynadığı rol ve onun getirdiği dini kabul etmesi dolayısıyla bahsedilmektedir.⁵⁶ Hz. Meryem'de iffet, ismet ve takva gibi faziletleri kendinde toplamış bir şahsiyet olarak geçmektedir.⁵⁷ Kur'an'daki yaklaşım böyle iken, hadislerde de kadınların en üstün olanları sayılırken Hz. Âsiye ve Hz. Meryem belirtilmekte, "Zamanındaki dünya kadınlarının en hayırlısı Meryem, bu ümmetin kadınlarının en hayırlısı da Hatice'dir" denilmekte, bir başka rivayette Hatice yerine Âişe, diğer bir yerde de Fâtıma zikredilmektedir.⁵⁸ Ayetlerde ve hadislerde, yaşadıkları olaylar karşısındaki tutum ve davranışları anlatılırken bu iki değerli kadının konusu bu kitaplarda daha farklı bir şekilde geçmektedir. "Hz. peygamberin cennette alacağı gelinler Asiye ve Meryem olacaktır."⁵⁹ Kur'an da adı geçen kadınların cennette Hz. Peygamber ile evleneceğinden dolayı değer ve kıymetlerinin daha da artırılma çabası ne Hz. Asiye'ye ne Hz. Meryem'e ne de Hz. Peygamber'e artı bir değer yüklemeyecektir. Aynı şekilde rivayet olunan böyle bir bilgi insana dini açıdan bir değer de katmayacaktır.

3.5 Melek İnancı

Meleklerin varlığı, mahiyeti, özellikleri, çeşitleri, bazı görevleri, bazılarının isimleri bilgisine temel kaynaklarımızda yer verilmiştir.⁶⁰ Mesela meleklerden, ölüm sırasında canlıların ruhunu almak için görevlendirilen Azrail, ayette ölüm meleği adıyla anılmıştır.⁶¹ İslam'ın melek anlayışında düşünen, değerlendiren, mukayese eden değil, kayıtsız şartsız itaat eden melek anlayışı yer alır. Ayrıca ölüm ve ahiret hayatı Kur'an'a göre asıl olandır. Buna rağmen incelediğimiz kitaplarda bu bilgilerle uyuşmayan birtakım bilgilere yer verilmiştir.

"Allah hasta olana dört melek gönderir. Birine kuvvetini al, zayıf olsun, diğerine ağzının tadını al yediğinden tat almasın, diğerine benzini soldur, bir diğerine de günahını al der. Her melek aldığı iade eder. Sadece günahları alan melek ben aldığımı geri vermem der. Bunun üzerine Allah 'evet bu benim şanıma yakışmaz' der. Meleğe bu günahı denize atmasını söyler. Bu günahlardan bir timsah yaratır. Bu kişi bu hal ile ölürse günahlardan arınmış olarak Allah'ın huzuruna çıkar."⁶² Burada bahsedildiği şekilde Allah'ın adaletine ve meleklerin itiraz edebilme yetkilerinin olduğuna dair yanlış algıya sebep olacak bir bilgi oluşturulmuştur.

"Allah'ın Azrail'e Kullarımın canını alırken hiç acıdığın kimse olmuş mudur? şeklindeki sorusu"⁶³ ve "Kıyamet günü Allah'ın meleklerine "Gelin ey melekler ne kadar sevabınız varsa hepsini Muhammed ümmetine bağışlayın. Melekler de emrin baş göz üstüne ancak bizde sevaba muhtacız. Buna rağmen bundaki hikmet nedir?"⁶⁴ tarzında devam eden diyaloglar temel kaynaklarımızdan edindiğimiz bilgilerle bağdaşmaz. Melekler Allah'ın emirlerini yerine getirmekle yükümlü olduklarından makamları sabittir. İnsan için olan günah ve sevap

⁵⁶ "Asiye," İslam Ansiklopedisi, erişim 29 Ağustos,2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asiye>.

⁵⁷ "Meryem," İslam Ansiklopedisi, erişim 29 Ağustos, 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meryem>.

⁵⁸ "Meryem-ihya.org-Hadis," erişim 30 Ağustos, 2019, "<https://hadis.ihya.org/buhari/konu/862.html>.

⁵⁹ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*,855; Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,67.

⁶⁰ Kamil Güneş, *Meleklerle İman* (Ankara: DİB,2018),15-62.

⁶¹ Secde,32/11.

⁶² Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 359.

⁶³ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,359.

⁶⁴ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*,713.

kavramları melekler için söz konusu değildir.

4. KİTAPLARDA YER VERİLEN İBADETLER İLGİLİ BİLGİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1 Muhtelif Surelerin Fazileti

Kur'an'ın faziletine dair haberleri Kur'an'ın bütününe ait faziletler ve bazı sure ve ayetlerin faziletine dair hadisler olmak üzere iki kısımda ele alabiliriz. Ancak bazı tefsirlerde surelerin başlarında ve sonlarında zikredilen rivayetler Ubeyy b. Kab'a dayanır ki bunların pek çoğu mevzudur. Örneğin Ebu İsmâ Nuh b.Ebi Meryem (Ö.173/739)surelerin faziletlerini bildiren İbn-i Abbas ve İkrime tarikiyle gelen haberler sana nereden ulaştı diye sorulduğunda “ben insanların Kur'an'dan yüz çevirip Ebu Hanife fikhî ve Muhammed İshak'ın Megazisiyle meşgul olduklarını gördüm ve sevap ümit ederek şu hadisleri uydurdum.” şeklinde itirafta bulunmuştur. Bunlar asla Hz. Peygamberin “benim üzerime taammüden yalan söyleyen kimse cehennemde ki yerini hazırlasın” haberi ile bağdaşmaz.⁶⁵ Buna rağmen kitaplarda ibadetlerle ilgili doğru olmayan uydurma hadislere dayalı birçok bilgiye yer verilebilmiştir. Mesela “Kim Yasin suresini okursa günahları affolunur, yirmi iki defa hatim etmiş gibi Allah'a yaklaşır.”⁶⁶ Hz. Peygamberin ihlas suresini okuyan kişiyi görünce sevinmesi ve ona cennet vacip oldu demesi,⁶⁷ “Ayat-el Kürsi 'yi okuyan kimsenin hemen dünyada cennete girmesine engel yoktur. Ancak ne yazık ki ölmeden cennete girilmez.”⁶⁸ rivayeti, Resulü Ekrem'in ashaba “Günde bin ayet okumaya gücünüz yeter mi? diye sorması üzerine ashabin zorlanacağını ifade etmesi üzerine peygamberimizin Tekasür süresini okuyan kimse bin ayet okumuş kadar sevap alır”⁶⁹ vb. rivayetler örnek olarak verilebilir. Bu tür rivayetler Kur'an okumaya yönelik teşvik olarak görülse de yukarıdaki hadisin ikazı bu konuda bizleri temkinli olmaya davet eder. Surelerin faziletine dair gelen sahih rivayetlerden hareketle diğer surelerin anlamsız olduğu veya da okunmaya değer olmadığı biçiminde yanlış bir anlaşılma olmaması gerekir. Nitekim İmam Malik, Kur'an'ın bir kısmının üstün olması diğerinin üstün olmadığı vehmini uyandıracak düşüncesiyle bir sureyi üst üste birkaç defa okumayı veya devamlı aynı sureleri okumayı mekruh görmüştür.⁷⁰ Bu konuda Kur'an'ın okunmasındaki asıl amaç olan anlamak ve yaşamak genel prensibi ve Kur'an'ın tamamında yer alan evrensel mesajlar göz ardı etmeden sahih hadisler doğrultusunda bir yol takip edilebilir.

4.2 Mübarek Geceler ve Cemaatle Kılınan Namazların Fazileti

Müslümanlar arasında tartışılan konulardan biriside mübarek zaman ve mekân kavramlarıdır. Önemli zaman dilimlerinden bazıları Kur'an'da zikredilirken bazıları da sahih, zayıf, uydurma hadisler içerisinde yer almıştır. Senedi belli olmayan çoğu hadislerde, çeşitli zaman dilimlerinde yapılacak ibadetler üzerinde yoğun bir şekilde durulmuştur. Üstelik aşağıdaki rivayette görüleceği üzere mantık kurallarını zorlayacak pek çok örneğe rastlamak mümkündür.

⁶⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: DİB,1995),203.

⁶⁶ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 467.

⁶⁷ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 470.

⁶⁸ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 411.

⁶⁹ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,413.

⁷⁰ Muammer Erbaş, “Kur'an'ın Mana Boyutu Işığında Kur'an Okumanın Anlamı”, *Marife* 7/1(Bahar 2007):7-42

“Hz. İsa bir yolculuğunda bir dağa uğramış orada bir beyaz taşta hayran kalmıştı. Allah Teâlâ:

-Ey İsa bu taşta seni şaşırtacak daha güzel bir şey göstereyim mi? Hz. İsa göster deyince taş yarıldı. İçinden nur simalı, eski abalı bir ihtiyar çıktı. Hz. İsa adama ne zamandan beri bu taş içindesin. İhtiyar: Dört yüz yıldır bu taşın içinde ibadet ediyorum dedi. Hz. İsa, Allah'ım öyle sanıyorum bu ihtiyardan daha üstün bir kulun yoktur. Allah Teâlâ:

Şu gördüğün adam Muhammed ümmetinden Berat gecesinde yalnız Berat namazını kılandan üstün değildir, buyurdu.”⁷¹

Cemaate teşvik ve Cuma gününün değer ve kıymetini ifade eden birçok mevzu (uydurma), senedi belli olmayan rivayetlere yer verilmiştir. Rivayetler, özellikle isim, künye vb. Hadis isnat zinciri belirtilmeden doğrudan peygamberimize dayandırılmıştır. Örneğin “Raviler rivayet edip Efendimizin şöyle buyurduğunu söylemişlerdir. Allah Teâlâ cennette kırmızı yakut taşından yetmiş bin şehir kurmuştur. Her şehirde yetmiş bin ev yaratmıştır. Bu evler beyaz incidendir. Her ev içinde yetmiş bin taht kurmuştur. Bu tahtlar yeşil zebrecet mücevherdendir. Her tahtın üstüne bir huri yaratmıştır. Yanağının üzerine de yetmiş bin zülûf salıverilmiştir. Her bir zülûfüne çeşit çeşit inci ve yakut dizmiştir. (Bu ne güzellik). Onun sağ yanağına Ebu Bekir adını yazdı, sol yanağına Ömer adını. Alına Osman, çenesine Ali yazdı. Bütün tatları dudağına verdi. Dudaklarına besmele yazdı. Besmeleyi tam yazdı. Ashap: Ya Resulullah bu huriler kimindir acaba? Dediler. O da: Beş vakit namazı kim cemaatle kılmayı adet haline getirirse onundur, buyurdu.”⁷²

Cuma günü olunca melekler Beytül Mamura toplanır. Cebrail ezan okur, İsrail hutbe okur, Mikail imamlık eder. Yedi kat melekleri de ona uyarlar. Cuma namazı tamam kılınca Cebrail'in ezanın, Mikail'in imamlığın sevabını ve İsrail hutbenin sevabını bağışlaması üzerine, Allah meleklerine: “Ey Melekler bana cömertlik mi gösteriyorsunuz. Cömertliği yaratan benim. Siz şahit olun Cuma gününe saygı duyan Muhammed ümmetinin kadın erkek hepsinin günahını bağışladım, onları cehennemden azat eyledim”⁷³ diyen, Mevlit gecesinin nasıl geçirilmesi anlatan⁷⁴ ve halkın ibadet anlayışını oluşturmada etkili olan bu rivayetler her birinde vaat edilen mükâfatlar sayesinde İslam'ın ortaya koyduğu dengeyi ortadan kaldırmaktadır. Nafile ibadetler tabi ki önemlidir. Ancak bu bilgilere göre insan, hayatında farz ve sünnete önem vermeden yalnızca nafile namaz ve oruçla meşgul olduğunda dünya ve ahiret hayatını garantilemiş olacaktır. Bu durum halkın bazen farzları terk ederek sadece nafilelere önem vermesine neden olmuştur.

4.3 İçki

Din dilinin kuşatıcı, yapıcı, birleştirici ve kucaklayıcı bir üslubu olması gerekir. Olumlu hiçbir dinî içerik arz etmeyen, nezaketten uzak, öteleyen ve baskılayıcı bir üslup, maalesef bireylerin yanlış uygulamalarına değil, İslam'a mal edilmektedir. Allah, Peygamberimizin yumuşak davrandığını, eğer kaba ve katı yürekli olsaydı, etrafında kimse kalmayıp dağılmış

⁷¹ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,212.

⁷² Yazıcıoğlu, *Muhammedîye*,852; Rumi, *Müzekkin- Nüfus*,220.

⁷³ Kara Davut, *Delail-i Hayrat Şerhi*,317.

⁷⁴ Kara Davut, *Delail-i Hayrat Şerhi*,167.

olacaklarını bildirmektedir.⁷⁵ Söylenilen sözün kalbe tesir etmesi için kavı-i leyyin (güzel, hoş, tatlı söz) olması gerekir. Allah, Hz. Musa ve Harun'u, Firavunu davet etmeye gönderirken, onlara şöyle demiştir: "Firavuna gidin. Çünkü o, iyiden iyiye azdı. Ona tatlı dille konuşun. Belki o, aklını başına alır veya korkar."⁷⁶ Ayette "Ey İnananlar! İçki, kumar, putlar ve fal okları şeytan işi pisliklerdir, bunlardan kaçının ki saadete eresiniz."⁷⁷ ifadesi yer almaktadır. Ayet ve hadisteki ifadeler yasak olan fiillerin yapıldığı takdirde manevi sorumluluğu dile getirmiştir. Oysa konu ile ilgili aktarılan "Her kötülüğün anahtarı içkidir. İçki içene seksen değnek vurulması dinin emridir. Dünyada vurulmazsa ahirette vurulur. Bir musibet de aniden eceli gelse tövbesiz, imansız ölmektir... İçki içene rastlarsanız selam vermeyiniz, hasta olurlarsa hatırlarını sormaya gitmeyiniz, öldüklerinde namazını kılmayınız."⁷⁸ rivayetinde olması gerekenin tam tersi bir ifade kullanılmıştır.

5. KİTAPLARDA YER VERİLEN SİYERLE İLGİLİ BİLGİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hz. Peygamber, inananları sevgi konusunda "Hristiyanların Meryem Oğlunu (Hz İsa'yı) övmekte aşırı gittikleri gibi siz de beni övmekte aşırı gitmeyin. Ben sadece Allah'ın kuluyum. (Bana) Allah'ın kulu ve elçisi deyin."⁷⁹ diyerek dengeli davranma konusunda inananları uyarmıştır. "Cenabı Hak Vücüb-ı zât sıfatı dışındaki bütün sıfatları ile ona tecelli etti. Çünkü habibini kendi yüzüne ayna kılmıştı. Bu hanı (efendimizi) kim gördüyse şüphesiz o yüce Allah'ı görmüştür."⁸⁰ ifadeleri Hristiyanların Hz. İsa'ya bakış tarzlarının benzerinin Allah resulü için de kullanıldığını göstermektedir.

Peygambere duyulan aşırı sevginin neticesinde peygamberimizin akrabalarının imanları hakkında kitaplarda yer alan bilgiler bu konuyla ilgili ayetlerle uyuşmamaktadır. Kuranda iman etmeyen Hz. Nuh'un oğlundan, Hz. Lut'un karısından Hz. İbrahim'in babası Azer'den uzun uzun bahseden kıssalar bize imanın şahsiliğini ve bir peygamber dahi olsa iman etmeyen akrabaları hususunda herhangi bir yaptırımının olmayacağı konusunda insanlara örneklik teşkil etmişlerdir. Aynı durum peygamberimizin amcası için de geçerli olsa gerektir. Aşağıdaki rivayet amcasının imanı konusunda aktarılan ve kaynağı sağlam temellere oturmayan bir bilgi içermektedir.

"Amcası Ebu Talip küfür üzere ölmüştü. Resul çok üzüldü. Az sonra Cebrail Allah'ın selamını getirip dedi ki:

-Habibim mahzun olmasın. Her ne kadar kâfirlere şefaati izni vermiyorsam da ona izin veriyorum. Mübarek eli ile Ebu Talip'in vücudunu sıvazlasın. Onu cehenneme koyduğum zaman ellerinin dokunduğu yerleri cehennem ateşi ile yaktırmam, diye buyurdu. Resulullah buna çok sevindi. Kulaklarının içine varıncaya kadar sıvazladı. Ancak tabanlarının altını sıvazlamayı unuttu. Cebrail geldi ve dedi ki:

-Ya Muhammed Allah Ebu Talibi cehenneme koymaktadır. Vücuduna ateş dokunmaz. Yalnız ayaklarına ateşten nalın giydirirler. Tabanının altından ateş tesir edecektir. Ta başının

⁷⁵ Ali İmran,3/149.

⁷⁶ Taha,20/43-44.

⁷⁷ Maide,5/90.

⁷⁸ Rumi, *Müzekkin-i Nüfus*, 201-202.

⁷⁹ Buhari, *Enbiya*, 48; Darimi, **Rikak**, 68.

⁸⁰ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 383.

içinde beyni kaynasa gerektir. Çünkü tabanının altını sıvamayı unuttunuz diye haber verdi.”⁸¹

“Hz. peygamber vefatı sırasında “şunu bilin ki ben dünyadan sizden önce göç edeceğim. Hak Teâlâ’dan size yurt dileyeceğim. Sizden önce gidecek şu ihtiyaçlarınızı hazırlayacağım: cennet köşkleri, vildan, huriler, Burak ve cennet libasları”⁸² “Cenabı hak Cebrail’e emreder. Oda gelir görür ki ümmet cehenneme girmiş ateş içerisinde kalmıştır. Cebrail gelir görür ki peygamberimiz cennette inci çadır içinde oturmuş zevk-i sefa etmektedir. Ona Ya Resulullah bu reva mıdır? Sana yakışır mı? der. Resulullah bunu işitince hemen secdeye kapanır. Hak Teâlâ hazretleri de ya Muhammed başını yerden kaldır. Ümmetine şefaet et. Bende kabul edeyim. Sözünü boşa çıkarmayayım.”⁸³ buyurur.

Bu iki rivayet kendi içerisinde çelişmektedir. Her ikisi de aynı kaynakta geçmesine rağmen birinci rivayette ahiret için ne istediğini ifade eden bir peygamber diğeri ise bu konuda Cebrail’in uyarmasıyla eyleme geçen bir peygamber portresi çizilmiştir. Kaldı ki Allah iman edip salih amel işleyen kullarına Kur’an’da çok sık olarak cennet nimetlerinden bahsetmiştir. İkinci rivayette ise Cebrail’in Allah’tan habersiz gizlice Hz. Muhammed’e haber getirmesi bunun üzerine peygamberin eyleme geçmesi ahiret hayatında da işlerin dünya işleri gibi döndüğü izlenimini vermektedir. Bu da halkın Allah tasavvurunda yer alan Âlim Adil ve Hâkim isimleri ile uyuşmamaktadır. Ayrıca peygamberlerin sıdk sıfatına ters olduğu gibi, melek olan Cebrail’in de bu söylemi Enbiya suresinde geçen “Allah’ın emirlerine harfiyen boyun eğler ve emirsiz hareket etmezler”⁸⁴ ayetinin manası ile örtüşmemektedir.

“De ki: Ben de sizler gibi bir insanım. Yalnız bana vahyolunuyor.”⁸⁵ ayetinin de ifade ettiği gibi peygamberimizin kendisi daima beşer olduğu bilinci ile hareket etmiştir. Bir gün şehadet kelimesini öğrettiği bir şahıs “şahadet ederim ki Muhammed onun Resulü ve kuludur” deyince Hz. Peygamber derhal müdahale ederek “Ben resul olmazdan evvel kul idim. “Şahadet ederim ki Muhammed o’nun kulu ve resulüdür.’ de” buyurmuştur.⁸⁶ Hz. Peygamber ashabının kendisine hürmet ve tazimde ölçülü olmalarını istemiş kendisi geldiğinde sahabilerin ayağa kalkmalarını istemeyerek “Acemin birbirine tazim için ayağa kalktıkları gibi yapmayın” buyurmuştur.⁸⁷ Sahabeye peygamberimizden daha sevgili kimse yoktu. Buna rağmen peygamberi gördükleri zaman ayağa kalkmazlardı, çünkü O’nun bundan hoşlanmadığını biliyorlardı.⁸⁸

Kur’an’ın ve sünnetin ortaya koyduğu tavır net olmasına rağmen, muhtemelen peygambere duyulan aşırı sevginin neticesi olarak onu her şeyden üstün görme arzusu Allah Resulü hakkında, bilinçli-bilinçsiz birçok rivayetin üretilmesine ve bunların samimi müminlerce kabulüne sebep olmuştur. Örneğin Tahir ismini açıklarken Hz. Muhammed’in vücudundan çıkan bütün insani sıvılar mübarek sayılmış,⁸⁹ İslam dininin akıl ve mantık dini

⁸¹ Kara Davut, *Delail-i Hayrat Şerhi*,250.

⁸² Yazıcıoğlu, *Muhammediye*,500.

⁸³ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 806; Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*,61.

⁸⁴ Enbiya, 19/20.

⁸⁵ Fussilat,41/6.

⁸⁶ Abdürrezzak b. Hemmam, *Musannef*, 2/205.

⁸⁷ Ebu Davud, Edep 165,no:5230,V.398;Ahmet, V.256.

⁸⁸ Tirmizi, Edeb,13.no:2754,V.90.

⁸⁹ Kara Davut, *Delail-i Hayrat Şerhi*.91.

olduğu gerçeğinden uzaklaşmıştır.

6. KİTAPLARDA YER VERİLEN AHLAKLA İLGİLİ BİLGİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

6.1 Dünya Sevgisi

Kur'an-ı Kerim'de arz coğrafi, dünya ise dinî ve ahlâkî bir terim olarak ifade edilmiş; dünya kötülenir veya hafife alınırken kozmik varlığı değil, burada sürdürülen ve ahiret kaygısını geri planda bırakan hayat tarzı kastedilmiştir. Sahih hadislerde de bu anlamda kullanılmıştır.⁹⁰ Kur'an'da dünya hayatı, ahiret ile karşılaştırılmış ve asıl yurdun dünyada kazanılacak olan ahiret yurdu olduğu vurgusu yapılmıştır.⁹¹ Ayrıca dünya Allah'ın varlığı ve isim ve sıfatlarını anlama noktasında değerlendirilmiştir.⁹² Sadece dünya için yaşamak anlayışına karşı çıkan Kur'an, dünya hayatını bu yönüyle bir aldatma oyun ve eğlenceye benzetmiştir.⁹³ Bu eserlerde yerilen dünya oyun ve eğlenceden ibaret olan dünya yaşantısı olmalıdır. Nitekim *Müzekki'n-Nüfus*'ta kötü ahlakın başlangıcı, dünya sevgisi olarak ifade edilmiştir. Bir kimse dünyayı sever, nefesine uyarsa diğer kötü huylarda peşi sıra gelir anlayışı hâkimdir. Aynı eserde dünyayı sevenlerin akıbetini anlatmak için birçok menkıbe anlatılmıştır. *Muhammediye, Envârü'l-Âşıkîn*'da dünya sevgisinin tüm kötülüklerin başı olduğu vurgulanmıştır. “Mahşerde dünya çirkin, saçı başı dağınık ağızından kokular gelen kadın şeklinde geleceği”⁹⁴ Peygamberimizin dünyanın aldatici süsleri ile meşgul olarak ömür sermayelerini boşa harcayanlar hakkında da “Bunlara selam vermeyin. Hastalarını ziyaret etmeyin ve cenazelerine katılmayın”⁹⁵ dediği aktarılır.

Dünyanın çirkin bir kadın şeklinde ifade edilmesi iki açıdan yanlış algıya sebep olmuştur. Bunlardan ilki, dünyanın Allah'ın isimlerinin tecelli ettiği kıymetli sanatların yer aldığı sergisi olan yaratılış gayesinin göz ardı edildiği ‘yerilen dünya’, diğeri de kadının toplumdaki itibarını sadece güzellik ve çirkinliğe hasr eden yanlış kadın imasıdır.

6.2 Fakirliğin Övülmesi

Kur'an'da yeryüzünde var olan her şeyin insanlara hizmet için yaratıldığı,⁹⁶ insanların yaratılış amacının ibadet olduğu,⁹⁷ ifade edilmekte ve Allah'ın birçok hikmete binaen rızık kimi kullarına az kimine de çok verdiği vurgulanmaktadır.⁹⁸ Allah katında iyi insan olmanın ölçüsü zenginlik veya fakirlik değil, her iki durumda iman ve salih amelin devam ettirilebilir olmasıdır. Ancak fakirlik zenginlik kavramlarının Kur'an ve sünnetteki değerlendirmesi ile tasavvuftaki yorumu aynı değildir. Örneğin “Sen Âdem babamızla Havva annemizi iştmedin mi? Karınları yüzünden ne zorluklara düştüler... Onların yüzünden bizlerde karınlarımız yüzünden zorluk çekiyoruz.”⁹⁹ “Allah:-Ey Peygamber benim için açlık ve susmaktan daha

⁹⁰ “Tasavvuf,” İslam Ansiklopedisi, erişim 27 Eylül, 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dunya--tasavvuf>

⁹¹ Tövbe,9/38,Ankebut 29/64,Rad 13/26,Kehf 18/7,

⁹² Hicr, 15/21;Mülk 67/3-4;Bakara 2/164.

⁹³ Enam, 6/34;Kasas, 28/60.

⁹⁴ Rumi, *Müzekkin-i Nüfus*,84; Dünya sevgisi ile ilgili bk. aynı eser sayfa 88, 91.106.109; Kara Davut, *Delail-i Hayrat Şerhi*,268.

⁹⁵ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 268, 368,521;Ayrıca bk. Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 344.

⁹⁶ Bakara,2/29.

⁹⁷ Zariyat,5/56.

⁹⁸ Zuhruf,29/32.

⁹⁹ Rumi, *Müzekkin-i Nüfus*,308; Ayrıca Bk.311-320.

makbul ibadet yoktur.”¹⁰⁰ Peygamberimizin “Fakirlik benim iftiharımdır ve ben onunla övünürüm. Yoksulların zenginlere üstünlüğü benim diğer yaratıklara üstünlüğüm gibidir. Ya Ayşe, yoksullarla oturup kalk. Fakirlerin duaları makbul ve ahirette hesabı kolay olduğu için zenginlerden beş yüz yıl önce cennete gireceklerdir. Ey Ayşe, kıyamette benimle buluşmak istersen benim fakirlerin yoksulların yanında olacağımı bil. Cennetin sekiz kapısı vardır. Yedi kapısından sabretmesini bilen yoksullar girer. Diğer bir kapısından da diğer yoksullar ve zenginler girer.”¹⁰¹ şeklindeki rivayetlerde zenginliğin kötü gösterildiği, Müslümanları bir lokma bir hırka anlayışına mahkûm ettiği, fakirliğin bir şeref sebebi olduğu fikri yerleştirilmeye çalışılmıştır. İslam’da insanlar her bakımdan eşit sayılmış asıl üstünlüğün takva olduğu üzerinde durulmuştur. İnsan, yeme, içme ve uyuma hususunda itidali muhafaza etmeli, aşırılıklardan sakınmalıdır. Yaşanan dönem itibariyle sosyal hayatlarında yoksulluk, riyazet önemli bir yer tuttuğundan dolayı bu konuda doğruluğu ölçülüp tartılmadan her bilgi alınmış ve inandırıcı olsun diye söylemlerini din üzerinden gerçekleştirmişlerdir.

6.3 Kadın

İslam’da yaratılış,¹⁰² dine muhatap olma, hak ve sorumluluklar¹⁰³, namus¹⁰⁴, ceza ve mükâfat¹⁰⁵ vb. konularına muhatap herhangi bir cinsiyet ayırımına gitmeksizin her iki cinsi ifade eden insandır. Toplumsal normlar, kültürel unsurlar, Yahudilikten karışan bilgileri ifade eden İsrailiyat vb. etkenler çoğu zaman dinin kadın algısının önüne geçmiş ve bu algı yanlış kaynaklardan beslenerek günümüze kadar gelmiştir. Mesela incelediğimiz eserlerde “Hz. Âdem’in cennetten çıkarılmasına sebebin Hz. Havva olarak gösterilmesi,¹⁰⁶ şöyle anlatılır. “Havva Âdem’in elinden tutup onu ağacın yanına götürdü. Havva eline bir iki dane aldı yedi. Bak bana bir şey oldu mu? Dedi. Ağaçtan bir dane daha kopardı. Kadın kısmı kötü şeye erkekten daha çabuk koşar”¹⁰⁷ Kur’an’da ise bu rivayetin aksine Allah’ın onları sadece yasak ağaç konusunda uyardığı belirtilmektedir.¹⁰⁸ Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de bu ağacın özelliği hakkında da herhangi bir bilgi verilmemiştir. Diğer İslâmî kaynaklarda yer alan ve bu ağacın hayrı ve şerri bilme ağacı veya üzüm asması, buğday, incir ağacı vb. bitki türlerinden biri olduğunu belirten rivayetler ise İslâm dışı kaynaklara dayanmaktadır.¹⁰⁹

Kadın algısını olumsuz etkileyen diğer rivayetlerden bazıları ise şöyle: “Hz. Âdem evladına beş tavsiyesinden biri: “*Oğlum, kadın sözüne sakın inanmayasın. Ben kadın sözüne uydum ve pişman oldum.*”¹¹⁰ Hz. Musa kıssasında... “kadınların reyî salih olmaz...”¹¹¹ Kadınların aklı eksiktir, dini eksiktir. Şeytana da kolay uyarlar.¹¹² “Şeytan hani benim

¹⁰⁰ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 268.

¹⁰¹ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 442.

¹⁰² Nisa 4/1, Enam 6/2,

¹⁰³ Ahzab 33/35.

¹⁰⁴ Nur 24 /30-31.

¹⁰⁵ Ali İmran 3/95, Nisa 4/124.

¹⁰⁶ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 41; Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 162.

¹⁰⁷ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 155.

¹⁰⁸ Bakara, 2/35.

¹⁰⁹ “Âdem,” son güncelleme 24 Ağustos 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/adem--peygamber>

¹¹⁰ Bican, *Envârü'l-Âşıkîn*, 57.

¹¹¹ Rumi, *Müzekkin-i Nüfus*, 130.

¹¹² Rumi, *Müzekkin-i Nüfus*, 339; Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, 162.

tuzağım dedi. Cenab-ı Allah da “senin tuzağın kadındır .”dedi. Şeytan “bu söze çok sevindim dedi.”¹¹³

Hız. Âdem’in cennetten çıkarılma sebebi, kadının toplumdaki konumunu belirleyecek rivayetlerden bazıları, cehenneme en çok kadınların gireceği, kadının namus noktasında zayıf karakterli olduğu vb. hususlar hadis olarak takdim edilmekte ve oluşturulmak istenen kadın imajı din üzerinden verilmektedir. Oluşturulan bu olumsuz imaj halkın el kitabı niteliğindeki kitaplarda sıklıkla yer almış ve bu yanlış algının toplumda yerleşmesine sebep olmuştur. Tevbe suresinin 71. ayetindeki “Mü’min erkekler ve kadınlar birbirlerinin velisidir. İyiliği emreder, kötülükten alıkoymalar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah’a ve resulüne itaat ederler. Allah’da onlara merhamet edecektir.” ifadesiyle Kur’an kadın ve erkeklerin birbirlerinin yardımcısı, koruyup kollayıcısı olduğunu vurgulamakta böylece erkeğin kadın üzerindeki ezici üstünlüğü anlayışını kabul etmemektedir.

SONUÇ

Osmanlı döneminde kaleme alınan, halk tarafından ilgi gösterilen ve din eğitiminde önemli yere sahip olan eserlerin dini açıdan birçok yanlış bilgi içerdiği anlaşılmaktadır. İslam inancı ile örtüşmeyen ve insanların yanlış davranışlara yönelmelerine neden olabilecek bu tür eserlerin yazılması, kabul görmesi ve kullanılmasının nedenleri üzerinde durmak gerekir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında iki önemli nedenin varlığından söz edilebilir. Birincisi halkın anlayıp ilgisini çekecek doğru bilgi içeren eserlerin halkın ana dili ile yazılmaması veya ilgi görmemesi, bir diğeri de ulemanın bu yanlışlığa müdahale etmemesi, kendi haline bırakması ya da kontrol edememesidir.

Osmanlı’da halkın din algısının oluşmasında medreselere kıyasla tarikatların etkisi daha belirgindir. Çünkü ele aldığımız kitaplar da dâhil olmak üzere o dönemde okunan kitapların çoğu tasavvuf kaynaklıdır. Bu eserlerin dilinin Türkçe olması, toplumun hayal gücü, ihtiyacı olan bilginin basit ve somut biçimde sunulması, kıssa ve rivayetlere yer verilmesi bu eserlere halkın rağbet göstermesine sebep olmuştur. Sıkça okunan bu kitaplarda dinin temel kaynakları ile uyuşmayan ve tezat oluşturan bilgilere yer verildiği, bunun neticesinde de bu bilgilerin dinin temel varlık amacı olan hayra ve iyiye ulaşma konusunda olumsuzluklara, hayatın gerçekleri dışında hurafe temelli bir yaşayışa (kadercilik, tembellik, kadına olumsuz bakış vs.) yönelterek yanlış bir din algısı oluşturduğu şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Bu yanlış algının oluşmasına cami ve mescitlerde veya kalabalık halk topluluğunun bulunduğu yerlerde şöhret kazanmak ve hediye toplamak gayesiyle vaaz eden ve vaazlarını daima hikâyelerle süsleyen kıssacı vaizlerin¹¹⁴ etkisi de yadsınamaz bir gerçektir. Dönemin âlimleri; cahillik, korku, gelecek endişesi, geçmiş dinlerin dini ve kültürel etkilerinden dolayı doğru din anlayışından uzaklaşan ve halkın dini algılayışına olumsuz etkilerinin olduğuna inandıkları ehliyesiz şeyhler ve onların cahil müritlerini eleştirmişlerdir. Bu duruma 17. yüzyılda sümüğünün değdiği kişiye iyi şans getireceği zannedilen ve İstanbul

¹¹³ Yazıcıoğlu, *Muhammediye*,180.

¹¹⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara, DİB,2011),112.

hipodromunda oturan Sümüklü Hüseyin'i örnek verebiliriz.¹¹⁵ Bu yüzden bazı dervişlerin İslami olmayan uygulamaları yüzünden tekke mensupları ile medrese mensupları arasında münakaşalar hep süregelmiştir. Tasavvufa karşı olan ulema öyle görünüyor ki zühd ve takvaya değil, bu tür yanlış bilgi ve davranışların yaşatılmasına fırsat verdiği için bu yapılara karşı olmuşlardır. Nitekim 17.yy'da Kadızadeliiler ve Sivasilerin kavgası¹¹⁶ bu duruma somut bir örnektir. Osmanlı yönetiminde genellikle din ve politika bir arada bulunmaktaydı. Karşılıklı çıkarlar doğrultusunda bu yapıları devlet idaresi görmezden gelmekteydi. Bu esnada sürtüşmeler de devam etmekteydi.

Osmanlıda halkın din eğitimi çoğunlukla ev sohbetleri, cami, tekke ve zaviyelerde yürütülünce bu mekânlarda halkın dinini kolay bir şekilde öğrenebilmesi için pratik hayata yönelik kitaplardan istifade edilmiştir. *Muhammediye, Envârü'l-Âşkîn, Kara Davut, Müzekkin-Nüfus*, dönemlerinde en çok okunan kitaplar listesinde yerini almıştır. Kitaplarda tasavvufun da etkisiyle efsanevi anlatımlara yer verilmiştir. Hz. Peygambere duyulan yoğun sevgi, dünya ve ahiret hayatıyla ilgili her konuda dile getirilmiş, çoğu zaman insani vasıfları dikkate alınmadan yarı ilah konumuna getirilmiştir. Nafile ibadetler, halkın inancının şekillenmesinde belirleyici unsur olup özellikle cemaat ruhu oluşturulmakla toplumsal tercihlerin ön plana çıktığı bir İslam anlayışı oluşturulmuştur. Allah inancı konusunda kitaplarda yer alan rivayetler sağlam bir zemine oturtulmadığından halkın nazarında Allah'ı kızan, kıskanan, özür dileyen bir varlık konumuna düşürmüştür. Özellikle ahiretle ilgili konularda sevgi ve korku unsuru abartılı bir şekilde kullanılmış, belli başlı amellerin yapılması ya da yapılmamasını temine yönelik müeyyideler üzerinde durulmuştur. Ayrıca Kadere iman konusunda insan sorumluluğunu ortadan kaldıran Cebri bir anlayış hâkimdir. Üzülen, insan gibi ibadete ihtiyacı olan meleklerin olması halkta yanlış bir melek inancı oluşturmuştur. Kıssa ve hikâye anlatımının bol kullanıldığı kitaplarda temsili anlatım, sembollerden yararlanarak ince meselelere dahi kural koyma yoluna gitmiştir. En küçük bir iyiliğe sayısız nimet, en küçük bir kötülüğe de korkunç ceza veren dinin kolaylık prensibini göz ardı eden, dinde aşırılık, ölçsüzlük şeklinde olan bu eğitim metodu, başta ibadetler olmak üzere dini yaşama da zorluk meydana getirmiştir. İçki içenler ile ilgili açıklamalar bu tür yanlış alışkanlığı olan insanların topluma kazandırılması yerine toplumdan dışlanmasına zemin hazırlamıştır. Yalan, dedikodu, gıybet gibi halkın sakınmasını istedikleri ahlak konularında yine ceza unsuru kullanılmıştır. Halka bir lokma bir hırka anlayışı hâkim kılınmak istenmiştir. Dünya sevgisi tüm hataların başı olarak gösterilmiştir. Kadının ailede ve toplumda ki yeri ötelenmiş iddialarını sağlam bir zemine oturtmak için kadın hakkındaki görüşlerini İslam'ın kadına bakış açısıymış gibi gösterme çabası içerisinde girmişlerdir.

Osmanlı toplumunda halkın dini inancını etkileyen bu kitaplar günümüzde de basılmaya ve okunmaya devam etmektedir. Yaygın din eğitimi kapsamında bu kitaplardaki bazı bilgilerin yanlışlıkları hakkında bilgilendirme yapan bilimsel çalışmalara daha fazla ihtiyaç vardır. Ayrıca, benzer alanda günümüz halkına hitap edecek ve halkın beğeni ile

¹¹⁵ Madeline C.Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması*, çev. Mehmet Faruk Özçınar (Ankara: Birleşik,2008),13.

¹¹⁶ Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası* (İstanbul: İletişim,2017).

okuyacağı alternatif eserlerin yazılması önemli bir ihtiyacı karşılayabilecektir. Aksi takdirde, bahsi geçen eserler nesilden nesile aktarılmaya devam edecek gibi görünmektedir.

Kaynaklar

- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Döneminde Vaizlik*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı,2016.
- Akkuş, Ahmet. “Yazıcıoğlu Muhammet ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri.” Yüksek lisans tezi, Rize Üniversitesi, 2010.
- Anameriç, Hakan. “Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi.” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 / 19 (Şubat 2006): 53-78.
- Arpaguş, Hatice K. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem Teknik Ve İlkeler*. Ankara: Pegem Akademi,2013.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. *Türkiye’de Vaizlik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat VakfıYayınları,1997.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar Ve Bir İmanın Günlüğü*. İstanbul: TATAV,2001.
- Bican, Yazıcıoğlu Ahmet. *Envârü’l-Âşıkîn*. Sadeleştiren. Mahmut Serdaroğlu ve Lütfi Aydın. İstanbul: Çelik Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat. *Fakihler ve Sofuların Kavgası*. İstanbul: İletişim,2017.
- Bilkan, Ali Fuat. *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kurtuluş Döneminde Telif ve Tercüme*. İstanbul: İletişim,2018.
- Bulut, Mehmet. “Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi.” *Diyanet İlmi Dergi* 35/2(1999):101-116.
- Bulut, Mustafa. “Sivas İlbeyli Köy Odaları” *MUTAD IV/I* (2017): 13-31.
- Cebeci, Suat. “Din Eğitimi Açısından Dini Yaşantıların Gelenekleştirilmesi.” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996):75-98.
- Doğan, Recai. “Yaygın Din Eğitim Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vaizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış.” *Dini Araştırmalar* 1/3 (Ocak- Nisan 1999):257-271.
- Erbaş, Muammer. “ Kur’an’ nın Mana Boyutu Işığında Kur’an Okumanın Anlamı,” *Marife* 7/1(Bahar 2007):7-42.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*. İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası,1936.
- Erünsal, İsmail. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Gümüş, Fatih. “ ‘Muhammediye’ Adlı Manzum Eserdeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirmesi.” Yüksek lisans tezi, Rize Üniversitesi, 2011.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet/Tekke münasebetleri*. Ankara: Seha neşriyat,1989.
- Güneş, Kamil. *Meleklerle İman*. Ankara: DİB,2018.

- Harman, Mürüvet. “Yazıcıoğlu Mehmet’in Muhammediye’sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri.” *Mukaddime* 5/1(2014):110.
- Hız. Hatice’nin Fazileti. “Meryem-ihya.org-Hadis.” Erişim 30 Ağustos, 2019. <https://hadis.ihya.org/buhari/konu/862.html>.
- İslam Ansiklopedisi. “Âdem.” Erişim 24 Ağustos, 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adem--peygamber>
- İslam Ansiklopedisi. “Asiye.” Erişim 29 Ağustos,2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asiye>.
- İslam Ansiklopedisi. “Kara Davut.” Erişim15 Ağustos, 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kara-davud>.
- İslam Ansiklopedisi. “Meryem.” Erişim 29 Ağustos, 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/meryem>.
- İslam Ansiklopedisi. “Tasavvuf.” Erişim 27 Eylül, 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dunya--tasavvuf>.
- Kara, Mustafa. *Din Hayat Sanat Açısından Tekke Ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergâh, 2017.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara, DİB,2011.
- Muhammed Kara Davut Efendi (İzmitli). *Delail-i Hayrat Şerhi*. Çev. M. Faruk Gürtunca. İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım.2012.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: Timaş,2011.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: İFAV,2016.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü 3* İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1993.
- Rumi, Eşrefoğlu. *Müzekkin-i Nüfus*. Haz: Ahmet Kasım Fidan. İstanbul: Semerkant 2013.
- Seyhan, Ahmet Emin. “Muhammediye ve Envârü’l-Âşikîn’de Yansıtılan Allah Tasavvuru Üzerine Bir değerlendirme.” *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013):55-82.
- Seyhan, Ahmet Emin. “Envârü’l-Âşikîn’de Bulunan Bazı Hadislerin Müslümanların Dini Anlayışlarına Etkileri Üzerine.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39, (2013):160-195.
- Seyhan, Ahmet Emin. “Muhammediye ve Envârü’l-Âşikîn’de Yansıtılan Peygamber Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme.” *International Journal of Social Science* 47(2016):215-233.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: Türk Tarih kurumu,2003.
- Yazıcıoğlu, Muhammed. *Muhammediye*. Haz. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Çelik Yayınevi. 2005.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *18.Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu,2003.
- Yeşilyurt, Temel. “Kuşkuyu Dışlayıcı Bir Süreç Olarak İman” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2001):536-553.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin,

2006.

Yılmaz, Ulvi Murat. *Allah'a İman*. Ankara: DİB,2015.

Zengin, Zeki Salih. “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler.”
Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 17/1 (2008):379-398.

Zengin, Zeki Salih. “Osmanlılar 'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din
Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları.” *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (2016):33-61.

Zilfi, Madeline. *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması*, Çev. M. Faruk Özçınar. Ankara:
Birleşik,2008.

Resources Affecting the Formation of Public Religion in Ottoman Period

Abstract

Since the early years of Islam, lecture rings have been established in the places where people gather and these places have the characteristic of being non-formal education institutions. During the Ottoman period, religious education was widely carried out in places where people gathered, such as mosques, dervish lodges and village rooms, where this tradition was intact. In addition to the sermons made in these places, certain books especially read in village rooms and houses formed the basis of this education. Some religious books, which were effective in determining the religious understanding of the people within the scope of non-formal education and which were often read at the time, contained inaccurate information. The aim of this article is to evaluate the books entitled Muhammediye, Envârü'l-Âşıkîn, Müzekki'n-Nüfûs, and Kara Davut, which were influential in determining the religious understanding of the people within the scope of non-formal education and which were read by the majority at that time. In this study, especially the narratives that contradict the Qur'an and Sunnah in these books were examined. In the article, document analysis method was used and the data were evaluated using content analysis. There have been attempts to close this gap, which has often been insufficient in learning and understanding and taking folk religious knowledge and putting it at the center of life. The false teachings of some cults, superstitions, superstitions, and Israelites, which do not conform to the Qur'an and Sunnah, and sometimes hearsay information, which are heard orally, have had an effect on people. Fame, money, etc. in mosques and masjids or in places where there is a large community of people, the narratives of parable preachers who preach for purposes and always decorate their sermons with stories have also succeeded in filling this gap and attracted the attention of the public. The influence of cults is more evident in the formation of the perception of religion in the Ottoman Empire than in the madrasas. Because most of the books read at that time are from Sufism. The language of these works is Turkish, oriented towards practical life, the imagination of the society, the information needed to be presented in a simple but concrete form, the story and narrations to be given place, Angel hereafter Paradise hell, etc. the preference of mythical narratives due to the influence of Sufism on the subjects of the unseen has increased the public's demand for these works. These works, which mobilize the religious feelings of the people and are intended to give an Islamic identity to the public, have the potential to create a false perception of religion from time to time by directing to a superstition based life (fatalism, laziness, negative view of women, etc.) that does not conform to the basic principles of religion. At that time, the scholars who grew up in the madrasa were not very successful in putting alternative works that were Turkish language, easily understood and prepared for the public. Thus, these works were read and the information in them was mostly adopted without question, and a religious understanding was formed in this direction. The fact that these works are being published today shows that these books, which contain much false and objectionable information, are still regarded and respected by our people and are among the sources of public piety.

Keywords: Non-Formal Education, Muhammediye, Envârü'l-Âşıkîn, Müzekki'n-Nüfûs, Kara Davut.